

ANADOLU EFSANELERİNDE KADIN VE ÇOCUKLARIN KUŞA DÖNÜŞMESİ MOTİFİ

MOTIF OF TRANSFORM WOMEN AND CHILDREN INTO BIRDS IN ANATOLIAN LEGENDS

Fatoş YALÇINKAYA*

ÖZ: Efsane, birçok toplumda yer alan inanç unsuru ağır basan bir türdür. İnsanlar, doğayı ve bazı olayları anlamaya çalışırken çeşitli efsaneler yaratmış ve yaratmış oldukları bu efsanelere inanmıştır. Efsaneler; masal, destan, halk hikâyesi vb. türlere göre inanç unsuru ağır basan ve inanç açısından toplumu doyuma ulaştıran bir türdür. Topluların inanç unsurlarını içinde barındıran efsaneler, toplumu değişime ve dönüşüme uğratmıştır. İnançların değişim ve dönüşüm sürecini daha iyi analiz edebilmek için efsanelerin dikkatle incelenmesi gerekir.

Efsaneler geniş konu yelpazesine sahiptir. Kahramanları ise kutsal varlıklar, olağanüstü varlıklar, insanlar, hayvanlar, canlı cansız tüm varlıklar olabilir. Türk dünyası efsanelerinde, efsanelere konu olmuş ve hakkında efsane anlatılan birçok canlı mevcuttur. Özellikle hayvana dönüşme motifi oldukça sık karşılaşılan bir motiftir. Bu motifler içinde kuşa dönüşme özel bir yer teşkil eder. Kuşa dönüşme motifi çeşitli simgesel anlamlar içerir. Bu dönüşümlerin bazıları mitik dönemin izlerini taşır. Kadının kuşa dönüşme motifi bunlardan biridir. Anadolu'da kadın ve çocukların kuşa dönüşümü hakkında birçok efsane anlatılmaktadır.

Çalışmanın amacı, kadın ve çocukların neden kuşa dönüştüklerini ve kuşa dönüşme motifinin kökenini incelemektir. Çalışmanın evreni; Anadolu efsaneleri ile ilgili hazırlanmış ve Ulusal Tez Merkezi veri tabanında yer alan doktora ve yüksek lisans tezleri ve yayınlanmış kitaplardır. Taranan efsane metinlerinin benzerlik gösterdikleri tespit edilmiştir. Bu sebepten çalışmanın örnekleme için seçilen metinler geneli temsil yeteneğine sahip olan yayınlanmış kitaplardan seçilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Efsane, Anadolu, kuş, dönüşme, kadın, çocuk.

ABSTRACT: Myth is a species that takes place in many societies and predominates the element of faith. People have created various legends in trying to understand nature and some events and they believed in these legends. In the legends; fairy tale, saga, folk story etc. According to the species, the element of faith is dominant and a species that satisfies the society in terms of belief. Legends that contain the elements of belief in societies, Legends, which contain the elements of belief in societies, have changed and transformed society. In order to better analyze the process of change and transformation of beliefs, legends need to be carefully studied.

Legends have a very wide subject area. The heroes of legends can be sacred beings, extraordinary beings, humans, animals, and all living and inanimate beings. In the legends of the Turkish world, there are many live that have been the subject of legend. In particular, the motif of transformation into animals is a very common motif. Within these motifs, turning into a bird constitutes a special place. The motif of turning into a bird has a variety of symbolic meanings. Some of these transformations bear traces of the mythic period. One of them is the motif of

* Dr. / İzmir - fatos-ylcinkaya@hotmail.com

woman turning into a bird. There are many legends about the transformation of women and children into birds in Anatolia.

The aim of the study is to find out why women and children turn into birds and to examine the origins of the bird transformation. The universe of this study; It consists of doctoral and master's theses written about Anatolian Legends at the National Thesis Center. And it consists of books published on this subject. The scanned legend texts were found to be similar. For this reason, the texts selected for the sample of the study were selected from published books which are capable of general representation.

Keywords: Legend, Anatolia, bird, transformation, woman, child.

Giriş

Efsane¹; masal, destan, halk hikâyesi vb. halk bilgisi ürünleri gibi toplum tarafından bazı ihtiyaçları karşılamak için yaratılan, yaratıldığı toplumun inançsal değerlerini taşıyan nesilden nesile aktarılan kısa bir anlatı türüdür. Anadolu'ya gelen Türkler eski inançlarına ait birçok ritüeli burada devam ettirmişlerdir. Karşılaşmış oldukları farklı kültür ve inançlardan etkilenmişlerdir. Eski inançlarını kısmen değiştirip, dönüştürerek sürdürmüşlerdir. Efsaneler de bu değişim ve dönüşüm sürecinden etkilenmiştir. Eski Türk inanç sisteminden izler taşıyan efsaneler İslamiyet'le birlikte yeni şekillere bürünmüştür. Eski Türk inanç sisteminde şamanın kuş donuna girip göğe yükselmesi olayı Anadolu'da İslam'ın da etkisiyle değişip, dönüşerek velilerin kuş donuna girmesi şeklini almıştır.

Bu çalışmada Anadolu sahasında kuşa dönüşme motifi içeren efsaneler tespit edilmiş, efsanelerde yer alan kuşa dönüşme motifinin kökeni üzerinde durulmuştur. İncelenen efsane metinlerinde kadınların ve çocukların dönüştüğü birçok kuş türü tespit edilmiştir. Bunlar: güvercin, kumru, yusufçuk, guguk, kırlangıç, bibik, isak kuşu, turaç vb. Bazı kuşlar yöresel farklılıklardan dolayı isimleri farklı olmasına rağmen anlatılan efsane aynıdır. Bu metinlere benzer metin denir. Anadolu efsanelerinde yer alan kuşlar Anadolu coğrafyasında var olan kuşlardır. Anadolu efsanelerinde zor durumda kalan kadın ve çocuklar içinde buldukları durumdan

¹ "Efsane kavramı, duygusal anlatımla, anlatıcı tarafından bilinçli olarak gerçek olaylar anlatıldığını iddia eden, dinleyicilere bu olayın gerçek olup olmadığını, gerçek ise nasıl olduğunu düşündüren ve gerçekten haberdar olmayı isteyen, nesilden nesile sözlü aktarım yoluyla geçen ve karakteristik bir şekle sahip anlatım türünün adıdır" (Luthi, 1995: 66). Mircea Eliade'nin efsane hakkındaki görüşleri dikkate değerdir; "Efsane gerçeğin nasıl bir varlık kazandığını anlatır. Bu gerçek ister kozmos, ister ada, ister bitki, isterse insan olsun, nesnenin nasıl varlık kazandığı anlatılır. Hakiki bir varoluşun yüce nedenini kutsal dünyada oluşumunu açıklar." (Eliade, 1991: 77). "Efsanenin başlıca niteliği, inanış konusu olmasıdır. Onun anlattığı şeyler doğru, gerçekten olmuş diye kabul edilir." (Boratav, 1995: 98). "Efsaneler sözlü geleneğin ürünü olan bir anlatım türüdür. Temelinde inanç unsuru vardır. Efsaneyi anlatanlar ve onu dinleyenler efsanenin gerçek üzerine kurulduğuna inanırlar. Bu gerçek objektif bir gerçek değildir. Efsaneyi nakledenler ve dinleyenler efsanedeki olayların gerçekten olmuş olduğuna inanırlar. Gerçeklik unsurunun yanında olağanüstülük ve kutsallık da sahip olduğu unsurlardır. Bir efsanenin temelinde inanç mutlaka vardır, fakat diğer özelliklerin bir veya birkaçı mevcuttur." (Seyidoğlu, 1997:13-14).

kurtulmak için kuşa dönüşmeyi dilemişlerdir. Duaları kabul olan kadın ve çocuklar kuşa dönüşmüştür. Kuşa dönüşme mitolojik bir kökene dayanmaktadır. Çalışmamızda dönüşülen kuşların mitik kökenleri ve inançsal boyutları üzerinde durulmuştur.

Kuş, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar Türk kültüründe önemli bir figür olarak kullanılmıştır. Bu figür, motif olarak birçok halk bilgisi ürününde yaşama imkânı bulmuştur. Mitik dönemde kutsal ruhlarla ilişkilendirilen kuş, mitik devrin sona ermesiyle kutsallıkla olan ilişkisini ağırlıklı olarak efsanelerde ve menkıbelerde yaşatmaya devam ettirmiştir. Kuş, Türk halk inançlarında Gök Tanrı inancıyla bağlantılı görülmüş ve koruyucu ruh olarak kabul edilmiştir.

Eski Türk inanç siteminde birçok kuş figürü bulunur. Eski Türklerde kutsal kabul edilen ve tanrının sembolü sayılan yırtıcı kuşlardan doğan ve kartal tanrının sembolü olarak kabul edilir. Göktürk ve Uygurlarda kartal ve yırtıcı kuşlar hükümdar ya da beylerin timsali, koruyucu ruh ve adaletin sembolüyen Altaylarda ve Avrupa Hun Devletinde kartal, tanrının sembolüdür (Halıcı, 2014: 72-73). Türk kültüründe önemli yere sahip ola kuşlar; destan, masal, efsane, halk hikâyesi vb. türler için motif olarak kullanılmıştır. Anadolu'daki efsanelerde turna, leylek, güvercin, karga, baykuş, yusufçuk kuşu, kumru, kaz, ördek motiflerine rastlanılmaktadır.

"Kuş, Türklerde Gök Tanrı'nın idaresindeki bir varlıktır ve kutsaldır. Bundan dolayı da kuş, insan için uğurlu bir canlıdır ve insana iyilik sağlayan bir yanı vardır. Diğer yandan kuş, Şamanizm inancı içerisinde ölen birinin ruhu olarak değerlendirilir. Ölen kişilerin ruhlarının bir kuş olarak göğe uçmaları, Türklerde oldukça yaygın bir düşüncedir (Sever, 1999: 86). En eski, yazılı Türk dil, edebiyat ve kültür belgeleri olan Göktürk Kitabeleri'nde; "uçmak, havalanıp gitmek, ölmek" gibi anlamlara gelmektedir (Ersoy, 2015: 29). Kuşların oldukça fazla yer aldığı en önemli kaynaklardan biri Kutadgu Bilig diğeri ise Divânü Lügati't- Türk'tür. Kutadgu Bilig'te 29, Divânü Lügati't- Türk'te ise 62 kuş adı geçmektedir. Kuşlarla bu kadim birliktelik Anadolu sahasında da varlığını devam ettirmiştir (Aydemir, 2013: 275). İnsanların büyük kuşları -doğan, kartal, kuzgun gibi cüsseli kuşları-kutsal sayıp tanrı kabul etmeleri ya da hayvan-ata/hayvan-ana kültüyle benimsemeleri de korkunun ve saygının ürünü olarak karşımıza çıkar (Yiğit, 2018: 287).

Kuşlar mitik dönemden beri insanoğlunun dikkatini çekmeyi başarmıştır. Dünyanın yaratılışında rol alan, destanlarda ise kahramana yardımcı olup yaşadığını ailesine haber veren yine kuşlardır. Değişen yaşam koşullarına bağlı olarak kuşlar da şekil değiştirerek bu güne gelebildiler. Masallarda bu değişim daha az görülürken, efsanelerde bu durum biraz daha farklılaştı. Türklerin İslamiyet'i benimsemesi Şamanizm'de kutsal sayılan kuşların yeni bir kimlikle yeniden yaratılıp yaşamasını engellemeyemedi. Kuşa dönüşüm velilerin kuş donuna girmesiyle varlığını ve de kutsallığını devam

ettirebildi. Özellikle kuş donuna girme velilerin kerameti olarak kabul edildi, böylece yeni kimlikle, eski inanç yaşamını devam ettirme imkânı buldu. Türk mitolojisinde Umay veya Umay Ana yaratıcı kudrete sahip dişi bir ruh olup Türk dünyasının tüm boyları arasında farklı isimlerle yaşamaktadır. Türk mitolojisinde çocukların koruyucusu olduğuna inanılan iyi bir ruhtur. Kırgız Sözlüğü'nde Umay için efsanevi bir kuş ve çocukların koruyucusu olmak üzere iki anlam vardır. Sözlükte efsanevi bir kadın denildikten sonra "Menin kolum emes, umay enemdin kolu." deyişi dikkat çeker. Bu deyişin bugün "Bu el benim elim değil, Fatma Ana'nın eli." sözleriyle İslamileştiğini görüyoruz. Hz. Fatma, Hz. Muhammed'in kızıdır ve İslamiyet'te Ehl-i Beyt'tir. İslami gelenekte, Şamanist inancın Umay'ı yaşayamayacağı için halk zamanla Umay yerine Hz. Fatma'yı yerleştirmiş ve aslında bu şekilde her iki dönemin inancı aynı anda yaşama imkânı bulmuştur (Altın, 2016: 89-90). Türkler mitik devirden bu yana iyelerin, iyi ve kötü ruhların yani uhrevi âleme ait varlıkların uçtuğuna inanmışlardır. Semavî dinlerde meleklerin uçtuğu inancı ile bu inanış devam etmiştir. Kur'an-ı Kerim'deki Fâtır sûresinde "Hamd, gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler yapan Allah'a mahsustur." (Fâtır sûresi 35/1) meleklerin kanatlı olduğu ifade edilmiştir. Halk anlatılarında Cebrail, Azrail gibi melekler kanatlı tasvir edilmektedirler. Deli Dumrul'un gırtlığına konmadan önce Azrail güvercin donundadır. Türk mitolojisinde yeryüzü yaratılmadan önce Bay Ülgen, Kayra Han, Ak Ene uçan yaratıcılardır.

Eski Türklerdeki şamanın ve bir kısım ruhun, gerektiğinde kuş şekline girebileceğine dair olan inançlar İslamıktan sonra da devam ettirilmiş, bazı meleklerin ve insanların da kuş haline geçebileceği kabul edilmiştir. Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar uzanan Türk coğrafyasının engin manevi havasında, "veli, ermiş, derviş, eren" gibi adlarla anılan birçok din ulusunun birer keramet olarak kuş şekline girdiği çeşitli kaynaklarda anlatılmaktadır (Ersoy, 2015: 37). Kuş donuna girme motifi Anadolu'da en çok Alevi Bektaşî zümreleri arasında yaşama imkânı bulmuştur. Gökten gelen, suda yüzen ve yine göğe uçup giden kuş-kadınların göksel birer varlık olan ruhlarla ilgili oldukları söylenebilir. Efsanelerdeki kuş-kadın motifi zamanla periye dönüşmüştür. Bu tür efsaneler Şamanizm ile bağlantılı efsanelerdir. Periler İslamlıkla birlikte olumsuz figürler olmasına rağmen Anadolu Alevilerinde kuşa dönüşen din büyükleri ile varlığını korumuştur. Ahmet Yesevi turna, Hacı Bektaş Veli² şahin ve güvercin, Abdal Musa güvercin donuna giriyormuş (Pınarbaşı, 2012: 98-101).

² "Hacı Bektaş, Ahmet Yesevî tarafından icâzetle Rum'a halife gönderildiğinde bir güvercin şeklinde Sulucakarahöyük'e inmiş ve bir taşın üzerine konmuştur. Onun güvercin donunda Rum'a gelmekte olduğunu kerâmetle keşfeden Rum Erenleri, kendisini buraya sokmamak için Hacı Doğrul (Tuğrul)'u alıcı bir doğan kuşu donunda karşı göndermişlerdir. Bunu gören Hacı Bektaş, tekrar insan kılıfına dönerek Hacı Doğrul'u perişan etmiştir (Ocak, 2000: 198-199).

İnsanoğlunun kuşa dönüşümünün birçok nedeni olabilir. Ama en önemlisi ölümsüzlük arzusudur. İşte bu yüzden Mahfuz Zariç'in de dediği gibi, "*Anka, Zümürdü Anka, Simurg, Hüma, Phoenixs, Kaknüs*" gibi mitolojik kuşlar 'ölüp yeniden dirilmeleri, küllerinden doğmaları, ab-ı hayat suyunu içmiş olmaları' yönü ile insanoğlunun ölümsüzlük arzusunun simgeleri olmuştur (2011:114).

Ruhların çoğu kuş şeklinde ortaya çıkmaktadır. Genel olarak kuş şeklinde ifade edilen ruhlar bazen de cinsleriyle (bildircin, güvercin, serçe) anılmaktadır. Kuş sembolizminin eski Türk inançlarından kaynaklandığını gösteren yeterince belge ve bilgiye sahibiz (Bekki, 2004: 56). Kuş, uçmak, göç ve ölüm arasında hep bir ilişki kurulmuştur. Ölüm ve uçmak arasındaki bağ en eski yazılı Türk metni olan Orhun Abideleri'nde de karşımıza çıkar. Kültiğin Abidesi'nin Doğu Cephesi'nde, ölüm şöyle ifade edilmektedir: "*Babam kağan uçtuğunda küçük kardeşim Kül tiğın yadı yaşında kaldı.*" (Ergin, 1995: 25). Eskiden insanlar ruhun uçtuğuna inanmışlardır. Dede Korkut Kitabı'nda, Azrail, kuş donuna girerek Deli Dumrul'dan kaçır. Anadolu'da, ölü'nün bulunduğu odanın pencereleri açık tutulur ki ruh ve Azrail serbestçe dışarı çıksın, melekler ise içeri girsın diye (Örnek, 2000: 214). Harput'a, ölmüş bir kişi günahsızsa ruhu kuş şeklinde rahatça uçar ve istediği zaman evine geri gelir. Ruhların kuş haline gelmesi veya günahkâr ruhların yırtıcı hayvan suretine dönüşme inancı birçok Türk toplumunda mevcuttur. Kök-Türklerde ölen kişinin ruhunun kuş veya böcek şekline girdiği, Batı Türklerinde "öldü" anlamına gelen "şahin oldu" deyimini kullanmaktadır. Yakutlar göre "kut" bedeni kuşa dönüşerek terk eder. Altaylar ise ata ruhlarının kuş suretinde ortaya çıktığına inanmışlardır (Araz, 1995: 77-78).

1. Kadınların Kuşa Dönüşmesi

Mitolojik çağ ve destan çağı sona ermiş olmasına rağmen Türklerin kuş motifinden vazgeçmemelerinin birçok nedeni vardır. " Kuşa dönüşme öykülerinin simgesel anlamlar içerdiği açıktır. Kuş, Antik Mısır uygarlığından beri ruhun simgesi olmuştur. Güvercin Hıristiyanlıkta 'Kutsal Ruh'un simgesidir. Yakutlar, 'Ayısıt' adını verdikleri yaratıcı, bereket ve refah sağlayıcı dişi ruhlara inanırlardı. Kuğular da Ayısıt'ların simgesi sayıldığı için onlara dokunulmazdı. Böylece kuğu-kadınların Şamanizm inancına göre yaratıcı ve bereketli dişi ruhları simgelediklerini söyleyebiliriz." (Pınarbaşı, 2012: 96). Yakut İncancındaki "ayısıt" denilen bereket ve refah sağlayan yaratıcı dişi ruh aslında Umay'dır. Yakut inançlarına göre bu ayısıtlar dağınık haldeki *kutu* toplayıp anne karnındaki çocuğa üfleyerek ona can verirler. Bu ayısıtın bir kısmı anne ve çocukların koruyucusu olurdu. Gebe kadınların koruyucusu olan ayısıtın sembolü ise kuğudur (Ersoylu, 2015: 35).

Genellikle zor durumda kalan kadınlar, gelinler, çocuklar kurtulmak için Allah'a yalvarırlar. Allah'a kendilerini bu zor durumdan kurtarması için "*Allah'ım beni ya kuş et ya da taş et!*" şeklinde dua ederler. Bunun dua mı

beddua mı olduğu tartışılabilir. Ama her durumda bir kurtuluş söz konusudur. Kadınları zor durumda bırakan sadece erkekler değildir. Kadınlar hemcinslerinden de baskı görmektedirler. Bunların başında kaynanalar ve üvey anneler gelir. Bu toplumsal gerçeğin de göz ardı edilmemesi gerekir. Genellikle gelinler kaynanalarından, çocuklar ise üvey annelerinden baskı görürler. Tespit edilen efsanelerin çoğunda çocuklar üvey annelerinden korktukları için eve gelmeye cesaret edemezler ve ölmeyi dilerler. Daha önce de belirtildiği gibi uçmak, ölüm ve kuş arasında derin bir ilişki söz konusudur. *Dana Kuşu* efsanesinde; danası kaybolan gelin, kaynanasından kurtulmak için kırlara danayı aramaya çıkar. Gelin eve döneceği zaman başına geleceklere bildiği için Allah'a yalvarır "Allah'ım beni tekrar kaynanamın yanına göndereceğine bir kuş yap da dağ dağ dolaşip danayı bulayım." der ve Allah gelinin duasını kabul eder. Güzel gelin bir kuşa dönüşür (Alptekin, 1993: 149). *Andur Kuşu* efsanesinde kaynanasından kurtulmak isteyen gelin kendi için dua ederken kaynanasına da beddua eder ve ikisi de kuşa dönüşür (Sakaoğlu, 2003: 181-182). Kaynana baskısından kurtulmak isteyen bir diğer kuşa dönüşen gelin efsanesi ise *İp İp Kuşu* efsanesidir (Önal, 2005: 127-128).

Ataerkil toplumlarda kadının toplum içindeki yeri ve rolü sınırlıdır. Toplumsal alanda geri planda kalan kadının, koruması gereken en önemli şeyi namusudur. Namus ile ilgili bir problem yaşandığında bunun sonucu ölümdür. Kadın bu durumda mağdur olsa bile yine bedeli ödeyecek olan kendisidir. Kadının masum olduğu durumlarda bu ölüm olayından sonra ortaya çıkan anlatılarda, anlatıcılar ya da yaratıcılar kadının masum olduğunu anlatmak için kadının kuşa dönüştüğünü söylerler.

Gelin ve Dudu Kuşları adlı efsanede köyün sürüsünü otlatmaya götüren gelinin sürüsüne kurtlar saldırır. Gelin sürsüz köye dönmek istemez. "Allah'ım beni bu dertten kurtar. Beni kuş edip uçur." der. Duası kabul olan gelin kuşa dönüşür (Sakaoğlu, 2013: 216). Bu efsanede sürüye saldıran kurtlar belki de geline saldıran insanlardır. Ölmeyi dileyen kadar çaresiz olan gelin muhtemelen tecavüze uğramıştır.

Beyler, paşalar, ağalar tarafından tecavüze uğrayan korumasız kadınlar da efsanelerde yerlerini almışlardır. Ensest ilişki, tecavüz gibi bazı toplumsal gerçekler açıkça dile getirilmeden anlatıların içinde yer alır. Bunların dillendirilmesi bile kabul edilir bir durum değildir fakat yokluğu da inkâr edilmemiştir. Usta anlatıcılar bunları büyük bir ustalikle efsanelerin içinde eritmeyi başarmıştır. Üç farklı efsanede bunların izlerine rastlanır: Übüv Kuşu, Guguk Kuşu I ve Taraklı Kuş. Bu efsaneler birçok bölgede çeşitli adlarla anlatılmaktadır (Alpaslan, 2010: 354; Alptekin, 1993: 148; Demir, 2013 II: 104).

Genç kızların zorla evlendirilmeleri efsanelere konu olmuştur. Muhtemelen bu konuyla ilgili efsaneler, zorla evlendirilen kadınlar tarafından yaratılmıştır. Belki de birçoğu ölmek istemiş ya da gerçekten kuş

olmayı dilemişlerdir. Guguk Kuşu ve İbibik Kuşu gibi (Ergun, 1997:370; Demir 2013 II: 138-139).

Yoksulluk toplumsal bir yaradır. Bu sorun da efsanelere konu olmuştur. Çocuğunu doyuramayan bir annenin çaresizliğinin konu edildiği efsanelerden biri *Yusufum Süt İç* adlı efsanedir. Efsaneye göre “Yusuf annesinden sürekli süt ister. Süt bulamayan kadın “Ya Rabbi, beni bir kuş et de bu acıdan kurtulayım.” der ve kadın kuşa dönüşür (Demir, 2013 II: 264).

2. Çocukların Kuşa Dönüşmesi

Bu bölümde efsanelerde kız ya da erkek çocukların aynı anda ya da ayrı ayrı dönüşümleri ele alınıp değerlendirilmiştir. Çocuklar saf ve günahsız kabul edildikleri için meleğe benzetilir. Kuş; ölümün, ruhun, saflığın sembolüdür. Günahsız olan çocuklar zor durumdan kurtulmak için kuşa dönüşürler. Bu bir ödüldür. Eğer günahsız olduklarına inanılmasaydı muhtemelen taşla dönüşürlerdi.

Bu bölümde üvey anne gerçeğiyle karşı karşıyayız. Üvey annenin olduğu toplumlarda ilk akla gelen çok eşliliklerdir. Ancak efsanelerde çok eşlilikle ilgili herhangi bir durum göze çarpmamaktadır. Çocuklar genellikle anneleri öldükten sonra üvey anne ile tanışır. Şayet efsanelerin yaratıcıları kadın ise buradaki alt okuma şu şekilde de olabilir. Efsanenin yaratıldığı toplumda gerçekten çok eşlilik söz konusudur, bu durumdan rahatsız olan kadın yaratıcı bu gerçeği anlatmalara koymuştur. Başka bir durum ise kadının söz dinlemeyen çocuğuna vermek istediği “Şayet beni üzersen ve ben ölürsem, seni bekleyen son budur.” dersiştir. Efsanelerin birçok işlevi vardır, çocuk eğitimi de bunlardan biridir.

Efsanelerde, bazı durumlar direkt olarak anlatılmaz bu durumlar için sembolik ifadeler kullanılır. Cinsellik içeren olaylar, yasaklar ve tabular bu grupta yer alır. Yasakların çiğnenmesi halinde sonuçların ne olacağı sembolik dille anlatılır. Çocuklar genellikle bir şeylerini kaybettiklerinde dönüşüm yaşarlar. Keçilerini kaybeden çocuklar kuşa dönüşmek isterler. Keçi cinselliğin ve şehvetin simgesidir. Çocuklar ya yapmamaları gereken bir şeyi yapmıştır ya da ergenliğe geçtikleri için saflıklarını kaybetmiştir. Bu durum ergenlik döneminin simgesel hali de olabilir. Zira ergenleşme halinin kendisi de geri dönüşümü olamayan bir durumdur. Kısacası bu geçiş döneminin simgesel bir şekli olabilir. Çocuklar genellikle güvercine, kumruya, kırlangıca ve Yusufçuk kuşuna dönüşürler.

Tasavvufi açıdan bakıldığında “kumru” kulu simgeler. Kumrunun kul olması boynundaki kölelik çemberine benzeyen tüylerdendir. “Huuu, Huuu” diye ötüşü de Tanrı’yı zikir diye yorumlanır (Akalin, 1993:108). Bazı efsanelerin birden fazla eş metni tespit edilmiştir. Kumruya dönüşme hakkında anlatılan efsanelerin birçok eş metni tespit edilmiştir. Bu efsanelerde genellikle yağ döken iki kardeş büyüklerinden görecekları siddetten korktukları için kuşa dönüşmeyi dilerler ve kuşa dönüşürler

(Sakaoğlu, 2003: 179-180; Demir, 2013 II: 183; Önal, 2005: 124). Bir diğer efsane ise “Yusufçuk Kuşu” ile ilgili anlatılandır. Bu efsanelerde kendisine emanet edilen malları kaybeden çocuklar, yaramaz veya söz dinlemeyen çocuklar ya kendileri kuşa dönüşmeyi dilerler ya da bir beddua sonucu kuşa dönüşürler (Demir, 2013 II: 262-264; 270-271; Önal, 2005: 129-131; Ergun, 1997:375).

Anadolu efsanelerinde tespit edilen bir diğer kuş kırlangıçtır. *Kırlangıç efsanesinde* çocuğun cinsiyeti belirtilmemiştir ama çocuk büyük ihtimalle tecavüze uğramıştır. Efsaneye göre kırlangıç eskiden çok çalışkan bir kuşmuş. Bir gün eve giderken yoluna bir yılan çıkar ve çocuğun üstüne üstüne gelir. Çocukta ondan kurtulmak ister “Allah’ım beni bir kuş yap da insanoğlunun evine sığınayım.” der. Çocuğun duası kabul olur ve çocuk kuşa dönüşür (Önal, 2005: 122-123). *Turaç Kuşu* efsanesinde, suya giden kızın yolu bir oğlan tarafından kesilir. Oğlan, kızı tutup öper ve kız utancından kuş olur (Ergun, 1997:379). Bir şeylerini kaybeden kız çocukları korktukları için kuşa dönüşmeyi diler ve kuşa dönüşürler. *Yusufçuk Kuşu* (Ergun, 1997:380), *güvercin* (Önal, 2005: 126), *İsak Kuşu* (Demir, 2013 II: 142). *Kumru ve Sütü Taşırın Kız* adlı efsanelerde kız ya ahlaksızlık yapıp saflığını yitirmiş ya da evlenme çağına gelip evden ayrılmıştır. Her iki durumda da sütün yanıp renginin değişmesi saflığın rengi olan beyazın değişimidir. Kız da saflığını yitirmiş olabilir. Fakat “Turaç Kuşu” adlı efsanede ise kız tecavüze uğramıştır.

Efsanelerin insanlara sorumluluk duygusu aşlamayı, yasaklara uymayı ve tehlikelerden korunmayı öğütlemek gibi işlevleri vardır. Anne sözü dinlemeyen çocuklar annelerinin beddualarını alırlar. Bu beddualar sonucunda ya kuşa dönüşür ya da ölürler. Her ne sebeple olursa olsun beddua etmenin doğru olmadığını anlatan efsaneler de vardır. *Yusufçuk Kuşu* adlı efsanede yaptıklarına pişman olan kadın kuşa dönüşmüştür (Sakaoğlu, 2003: 183-184). *İsak Kuşu* ve *Haguk ile Guguk* adlı efsanelerde beddua sonucu kuşa dönüşme vardır. Haguk ile Guguk iki kız kardeşdir. Çok yaramazlık yaptıkları için anneleri bunlara bir daha bir araya gelmeyin, diye beddua eder. Haguk ile Guguk kuşa dönüşürler (Demir, 2013 I:143).

Anadolu’da eş metinleri çok olan efsanelerden biri de Bibik/Bebuk adlarıyla anlatılan efsanedir. İki kardeşin kenger toplamaya gittiği ve büyük kardeşin kenger yüzünden küçük kardeşini öldürdüğü efsanedir (Ergun, 1997:364; Demir, 2013 II: 47-48; 137; 202-203; Alptekin, 1993: 144-147). İlk cinayet olan Habil ile Kabil’in olayına benzemektedir.

Bazı efsanelerin alt okumalarında emanete sahip çıkılması gerektiği anlatılmaktadır. Emanete sahip çıkılmamasının bazı yaptırımları olacaktır. Kendisine emanet edileni kaybedenler kuşa dönüşür *Yusufçuk Kuşu* (Özen, 2001: 374-375; Ergun, 1997:380). Yetim bir çocuk zalim bir ağanın koyunlarını güdermiş. Uykuya dalınca koyunları kaybeder. Ağasından korkan çocuk “Allahım, ya beni bu dertten kurtar ya da beni kuş et de

buralardan uçup gideyim.” der. Çocuk kuşa dönüşür (Demir, 2013 II: 132). *Yusufçuk ile Kardeşi* davar olatmaya giden çocuklardır davarlardan birkaçını kaybederler. Üvey annelerinden korktukları için eve dönemezler, “Allah’ım beni taş et, Allah’ım beni kuş et.” derler. Biri taş olur, Yusuf ise kuş olup uçar gider (Sakaoğlu, 2013: 100). *Çoban Kuşu* efsanesinde, iki kız kardeş koyunları güderken oyuna dalar ve koyunları kaybolur. Üvey annelerinden korktukları için eve dönemezler. Karanlık çökünce de çok korkarlar. Çaresiz kalan kız kardeşler Allah’a dua edip yalvarırlar, “Allah’ım bizi kuş yap.” derler ve duaları kabul olur. Kız kardeşlere kuşa dönüşürler (Demir, 2013 II: 70). *Kumru* efsanesinde sütü taşıran kız üvey annesinden korktuğu için “Allah’ım beni kuş yap da uçayım bari. Şimdi üvey annem gelirse beni döver.” der. Duası kabul olan kız kuşa dönüşür (Ergun, 1997:373; Önal, 2005: 125).

Sonuç

Gök Tanrı inancının izlerini taşıyan kuşun kutsal sayılmasında mitolojik dönemin izlerini görmek mümkündür. Tanrının ve hükümdarların sembolü olan kuşa koruyucu bir misyon yüklenmiştir. Bu misyon Anadolu efsanelerinde kendisine yer bulmuştur.

Efsanede inanç unsuru ağır basar. Efsane yaratıldığı toplumun dini düşüncesi, inançları ve ritüelleri hakkında bilgi verir. Anadolu efsanelerinde yer alan kuş motifi Türklerin mitik inanışlarından izler taşır.

Kuşa dönüşme motifi efsanelerde varlığını devam ettirmiştir. Masallarda da kuşa dönüşüme motifi kullanılmıştır. Efsanelerdeki bu motif masallarda kullanıldığından daha inandırıcı bir vasfa sahiptir. Bu da efsanelerin inanç unsuru özelliği taşımasından kaynaklanır.

İncelemede esas alınan efsane metinlerinde *kuşa dönüşme* motifindeki en temel özellik tehlikeden kaçıp kurtulmaktır. Kuşa dönüşmenin mitik kökeninde kadın ve çocukların koruyucusu olan Umay Ana miti yer alır.

Anadolu’da efsanelerle ilgili yapılan çalışmalarda bazı efsanelerin birçok yörede farklı kuş adlarıyla anlatılmasına rağmen aslında benzer metin oldukları tespit edilmiştir. İncelenen metinlerde kuşa dönüşme motifi zor durumdan kurtulma dışında ölüm anlamına da gelmektedir. Bu düşüncenin temeli ruhun bedeni kuş şeklinde terk ettiği inancına dayanır.

Kuş, Türklerde Gök Tanrı idaresindeki bir varlıktır ve kutsaldır. Şamanizm inancı içerisinde ölen birinin ruhu olarak değerlendirilmiştir. İnsanların öldükten sonra ruhun bedeni kuş şeklinde terk ettiği inancı mevcuttur. Bu inanç efsanelerde devam etmiştir. İyiler kuşa dönüşürken kötüler genellikle taşa dönüşür.

Anadolu efsanelerinde kuşlar velilerin girdikleri don dışında genellikle kadın ve çocukların zor durumdan kurtulmak için dönüştükleri hayvandır. Bu bir nevi koruyuculuktur. İzleri eski mitik dönemdeki dişil koruyucu ruhlara/iyelere, Umay Ana ve Ak Ene’ye dayanır. Kuş Orta Asya’da

tanrının ve hükümdarın sembolüdür. Kadın ve çocukların koruyucu iyisi olan kuş; Anadolu’da velililerin girdiği don, kadın ve çocukların dönüştüğü hayvan şeklini almıştır.

Anadolu’daki efsanelerde üvey anne çocuklara, kaynana ise geline zulmeder. Genellikle zulme maruz kalan kişiler kuş olup kurtulmak ister. Efsanelerde çocuklar ve gelinler kuşa dönüşür. Sonuç olarak kaynadan kurtulmak isteyen gelin, üvey anneden korkan çocuk, zorla evlendirilen ya da tecavüze uğrayan genç kız kuşa dönüşmeyi diler. Masum oldukları için bu kişilerin duaları kabul olur ve kuşa dönüşüp kurtulurlar.

Efsanelerde yer alan, kadın ve çocukların dönüştüğü kuşların Anadolu coğrafyasında yaşayan kuşlar olduğu tespit edilmiştir. Kuşa dönüşme motifi evrensel bir motif olmasına rağmen bu motifi millî yapan özellik bu kuşlarla ilgili yaratılan efsanelerin yaratıldığı coğrafik bölge ve kültür ile yakından ilişkili olmasıdır. Efsane metinleri büyük benzerlikler göstermesine rağmen metinlerin adları veya efsaneye konu olan kuşun adının farklı olduğu tespit edilmiştir. Örneğin Anadolu’nun birçok bölgesinde anlatılan “Yusufçuk Kuşu” ile ilgili efsane Doğu Anadolu bölgesinde “Pepuk Kuşu” adıyla anlatılmaktadır. Bu tür benzer metinlerde yöresel farklılıkların etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- AÇA, Mehmet (2002). “Şamanlığa Geçişteki Ölüp Dirilme Ritüelinden Türk Destanlarındaki Ölüp Dirilmeye”. *Millî Folklor*, S. 54, s. 75-85.
- AKALIN, L. Sami (1993). *Türk Folklorunda Kuşlar*. Ankara: Ersa Matbaası.
- ALPASLAN, İsmet (2010). *Ağrı Efsaneleri*. İzmir: Birleşik Matbaacılık.
- ALPTEKİN, Ali Berat (1993). *Fırat Havzası Efsaneleri (Metinler)*. Antakya: Kültür Ofset Basımevi.
- ALTIN, Kübra Yıldız (2016). “Türk ve Fin-Ugor Mitolojisinde Dişi Ruhlar Üzerine Bazı Tespitler”. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S. 38, s. 85-95.
- ARAZ, Rıfat (1995). *Harput’ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- AYDEMİR, Adem (2013). “Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati’t Türk’te Kuşlar.” *JASSS International Journal of Social Science*, S. 6/1, s. 271-297.
- BEKKİ, Salahaddin (2004). “Türk Halk anlatılarında Ölüm Ruhu”. *Millî Folklor*, S. 62, s. 53-66.
- BORATAV, Pertev Naili (1995). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- ÇORUHLU, Yaşar (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- DEMİR, Necati (2013). *Türk Efsaneleri*. Cilt I-II. Ankara: Edge Akademi Yayınları.
- ELİADE, Mircea (1991). *Kutsal ve Dindışı*. (Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: Gece Yayınları.

- ERGİN, Muharrem (2009). *Dede Korkut Kitabı –I. Giriş- Metin- Tıpkıbasım*. 7. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1995). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERGUN, Metin (1997). *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi I. Cilt İnceleme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGUN, Metin (1997). *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi II. Cilt Metinler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERSOY, Halil (2015). *Türk Kültüründe Kuşlar*. Ankara: Ötüken Neşriyat.
- HALICI, Gülşah Yüksel (2014). “Gök Tanrı’nın Temsilcileri: Koruyucu Kuşlar”. *Folklor/Edebiyat*, C. 20, S. 77, s. 71-81.
- LUTHİ, Max (1995). “Masalın Efsane, Menkabe, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı”. (Çev.: Sevengül Sönmez), *Millî Folklor*, S. 25, s. 66-68.
- OCAK, Ahmet Yaşar (1992). *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖGEL, Bahaeddin (1995). *Türk Mitolojisi (Kaynak ve açıklamalar ile destanlar)*. II. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖNAL, Mehmet Naci (2005). *Muğla Efsaneleri (Araştırma- İnceleme)*. 2. b. Muğla: Muğla Üniversitesi Basımevi.
- ÖRNEK, Sedat Veyis (2000). *Türk Halkbilimi*. 2. b., Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÖZEN, Kutlu (2001). *Sivas Efsaneleri*. Sivas: Dilek Ofset Matbaacılık.
- PINARBAŞI, Simge Özer (2012). “Türk Kültüründe Kuşa Dönüşen Kadınlar”. *Acta Turcica*, S. 2-1, s. 96- 103.
- SAKAOĞLU, Saim (1980). *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- SAKAOĞLU, Saim (2003). *101 Anadolu Efsanesi*. 3. b., Ankara: Akçağ Yayınları.
- SAKAOĞLU, Saim (2013). *Efsane Araştırmaları*. 2. b., Konya: Kömen Yayınevi.
- SEVER, Mustafa (1999). “Türk Mitolojisinde Kuşlar”. *Millî Folklor*, S. 42, s. 83-88.
- SEYİDOĞLU, Bilge (1997). *Erzurum Efsaneleri*. İstanbul: Erzurum Kitaplığı.
- YİĞİT, Neslihan Huri (2018). “Türk Dünyası Efsanelerinde Hayvanlarla İlgili Motifler Üzerine”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 59, s. 278-288.
- ZARİÇ, Mahfuz (2011). “Turna'dan Leyleğe Halk Şiirinde Göçmen Kuşlar”. *Hece Gezi Özel Sayısı*, S. 22, s. 102- 117.